

Uppsalalyktan

– en lysande julsymbol med lokal förankring

HÅKAN LIBY

Den som kommer till Uppsala i advents- och jultid och gör en rundtur i stadens centrala bostadsområden efter mörkrets inbrott, lägger strax märke till att det i många fönster hänger lysande, röda lyktor av en ganska speciell typ. Även om utbudet av lysande dekorationer, som ljusstakar, adventsstjärnor och girlanger, blir större och bredare för varje år, tycks ändå de röda lyktorna ha en särställning i många hem. Lyktans historia kan ledas till 1900-talets början och denna artikel syftar till att klarlägga dess bakgrund samt belysa tillverkning, utveckling och spridning under cirka hundra år. Berättelsen handlar i själva verket om en enskild persons spontana idé, vilken med tiden omformades och gav upphov till en omfattande produktion av en livskraftig julsymbol som, inte utan anledning, kom att förknippas starkt med Uppsala.

Familjen Liljefors och lyktans prototyp

I början på förra seklet levde och verkade makarna Carl och Elin Liljefors i Svartbäcken i Uppsala. Carls far hade 1840 startat en kruthandel på Svartbäcksgatan som saluförde krut, hagel, kulor för jakt, dynamit och stubin. Denna rörelse övertog Carl så småningom och utökade successivt sortimentet med sportartiklar. Idégivare i denna process var brodern Bruno, som med tiden gjorde sig känd som framstående naturskildrare och vann ryktbarhet för sitt stora konstnärskap.

Carl och Elin Liljefors fick tre barn, Carin, Olle och Ivar. Det till synes idylliska livet på Svartbäcksgatan, med familjen, vännerna och sporthandeln i centrum, har skildrats på ett ömsint och personligt sätt av Carl själv i hans fotografier.

Carl och Elin Liljefors på 37:ans gård i Svartbäcken, Uppsala. Det var Carl Liljefors som i början på 1900-talet tillverkade jullyktan på sidorna 132–133. Foto i Carl Liljefors bildsamling 1900–1901. Upplandsmuseet.

Ett stort musikintresse och livligt umgänge med många konstnärsvänner, tycks ha lagt grunden till en stimulerande och kreativ livsmiljö i det Liljeforska hemmet.

Vi vet inte exakt när, men någon gång i början på 1900-talet, när Carin, Olle och

Ivar fortfarande var barn, tillverkade Carl en jullykta till familjen. Inspirationskällan kan gissningsvis ha varit en fyr-sidig stallykta av traditionell modell som kombinerats med det gamla bruket att till fest dekorera med så kallade transpanger, det vill säga målningar eller teck-

Barnen Olle, Ivar och Carin Liljefors växte upp i hemmet på Svartbäcksgatan i Uppsala. Dottern Carin skulle senare i livet ägna sig åt slöjd, bland annat lykttillverkning.

Foto i Carl Liljefors bildsamling 1900–1901. Upplandsmuseet.

ningar på papper eller tunn väv som belystes bakifrån. Men kanske fanns det också andra förebilder. En liknande lykta av papp med utskurna motiv finns bevarad på Nordiska museet från Nås socken i Dalarna. Denna lykta satt på en stång och bars runt i samband med så kallad

Staffanssjungning. (Celander Stjärngossarna 1950, sid 267).

Carl Liljefors jullykta, om än trasig och ofullständig, har lyckligtvis bevarats och kan av allt att döma betraktas som en prototyp till den tillverkning som med tiden fick allt större omfattning.

Jullykta tillverkad av Carl Liljefors i början på 1900-talet. Foto Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

Samma lykta som sid 132, sedd från andra hållet. Foto Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

Materialet är svartmålad, kraftig kartong med utskurna julmotiv:

*Tomte som bär en gran på axeln
Sittande tomte som äter gröt ur ett fat
Trearmad ljusstake med brinnande ljus
Månskära och stjärnor*

Lyktans tak, varav en del saknas, har också utskurna motiv: en stjärna, ett hjärta och en katt. Lyktan har haft botten men den saknas idag. Mot lyktdelarnas insida har ett rött, tunt sidentyg (tuskaft, typ fodertaft) klistrats. Lykttakets fyra delar torde ha bundits ihop med band eller snöre, vilket också kan ha fungerat för upphängning. För önskad effekt har sannolikt någon form av belysning anbringats i lyktan. På grund av att taket blir helt tätt upptill vid ihopknytning kan man utsluta att levande ljus använts.

Carin och barndomens lykta

Carin Liljefors växte upp och gifte sig sedermera med Emanuel Andersson, lantbrukstjänsteman vid Korsnäs. Paret bosatte sig först i Skäve, Vaksala och flyttade senare till Gränby.

När Carin och Emanuel med tiden ville ägna sig åt någon verksamhetsgren som kunde ge ett extra tillskott till familjens försörjning, blev jullyktan från det Liljeforska hemmet en inspirationskälla. Sonen Ulf Andersson, född 1914, har be-

rättat om föräldrarnas slöjdverksamhet som tog fart efterhand och kom att omfatta tillverkning av lyktor och halmarbeten, bland annat julbockar. Alstren såldes inledningsvis till släkt och vänner men senare till återförsäljare.

Det var i detta skede som den så kallade Uppsalalyktan tog form. Carl Liljefors grundmodell var sannolikt utgångspunkten vad proportioner och material beträffar. Men de utskurna motiven omarbetades och framför allt fyra klassiska Uppsalsilhuetter kom att dominera:

*Uppsala domkyrka
Uppsala slott
Gunillaklockan
Wennerbergstatyn*

Lyktidén visade sig snart vara mycket framgångsrik och efterfrågan ökade i ett allt vidare geografiskt område. Lyktan gjordes därför med andra motivkombinationer. Bland annat levererades lyktor med motiv från huvudstaden till en butik i Stockholm och på motsvarande sätt tillverkades lyktor för avsättning i Lund.

Ortsbunden var däremot inte den lykta med julmotiv som också tog form i Carin och Emanuel Anderssons hem. Jullyktans utförande skiljer sig inte material- och tillverkningsmässigt från de övriga förutom silhuetternas julanknytning som förenar motiv hämtade från julevangeliet och svensk folklig tradition:

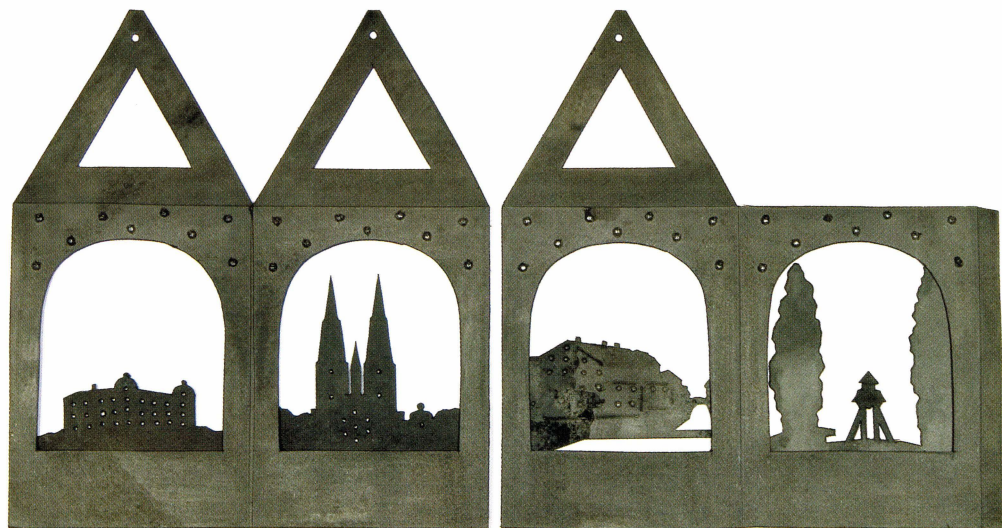
Uppsalalykta, tillverkad 1973 av Carin Andersson. Lyktan har fyra klassiska Uppsalasilhuetter, bland annat statyn av Gunnar Wennerberg i slottsbacken och Uppsala slott. Foto Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

*Julottetfärd med häst och släde samt en kyrka
i bakgrunden*

*Maria med Jesusbarnet på åsnan,
ledd av Josef
Kameler och palmer
Stjärngossar*

En ny generation tar över lykttillverkningen

Tillverkningen av Uppsalalyktan och de övriga varianterna togs med tiden över av Carin och Emanuels son Ulf Andersson. Hans anställning som lantbrevbärare innebar arbetstider som medgav slöjdverksamhet i större omfattning. En av de första återförsäljarna var Margaretaslöjden på Kungsgatan i Uppsala. När den verksamheten lades ned började Ulf leverera lyk-

Uppsalalykta, modell med lösa silhuetter föreställande Uppsala slott, Uppsala domkyrka, Akademikvarnen (Upplandsmuseet) samt Gunillaklockan. Modellen är tillverkad av Ulf Andersson och ingår i Uppsala läns hemslöjdsförenings samling, nu i Upplandsmuseet. Foto Kenth Wessberg, Upplandsmuseet.

Ulf Andersson, lykttillverkare under flera decennier, med en jullykta gjord av hans mor Carin. Lyktan har fyra julmotiv, bland annat julottefärd med häst och släde samt en kyrka i bakgrunden. Foto Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

tor till Uppsala läns hemslöjdsförenings butik vid Fyristorg i Uppsala. Det var troligtvis i detta skede som den verkligt stora lanseringen av Uppsalalyktan tog sin början.

Fler lyktvarianter såg dagens ljus, Enköpingslyktan med fyra silhuetter hämtade från Enköping, samt en påsklykta med påskmotiv och gult siden istället för det röda, var några nyheter som togs upp. Nya motiv utarbetades också, till exempel Uppsala vapen, Viks slott och Danmarks kyrka liksom fler julmotiv. Motiven hämtades ofta från vykort, berättar Ulf Andersson. "Jag arbetade om och förenklade motiven så de passade på lyktan, det fick inte vara för många detaljer".

Motiven skars i kartongen med en mattkniv med hjälp av mallar av papp. De karaktäristiska hålen i kartongen gjordes med en pryl. Materialet köptes på en kartongfabrik på Gamla Uppsalagatan i Uppsala. Kartongen målades svart med vattenbets och kanterna målades med spritbets. Det röda, tunna siden-tyget, så kallat japonsiden, inhandlades på Strandbergs i Uppsala.

När Ulf Andersson pensionerades 1976 fick slöjdverksamheten ännu större utrymme i hans liv. Förutom tillverkningen av lyktor ägnade sig Ulf, liksom sina föräldrar, åt halmslöjd, framför allt gjorde han ståtliga halmbockar i en karaktäristisk modell. Lyktproduktionens omfattning ökade och ökade. Ulf uppger att det kunde bli drygt hundra lyktor om året.

Fram till 1986 svarade Ulf Andersson för tillverkningen av Uppsalalyktan och övriga lyktor i samma grundform. "Jag måste sluta, jag fick så ont i händerna av allt skärande." Efter att Ulf lärt upp Atle Valsås i konsten, övertog han tillverkningen och levererade lyktor i huvudsak till den butik Uppsala läns hemslöjdsförening drev på Fyristorg. När hemslöjdsbutiken upphörde 1988 avyttrades lyktorna till andra återförsäljare. Atle Valsås är fortfarande verksam och uppskattar att han gör cirka 200 Uppsalalyktor per år.

Uppsalalyktan som hemslöjdsartikel

Det visade sig tidigt att Uppsalalyktan var en produkt som passade väl in i hemslöjdens sortiment. Den handgjorda lyktan hade lokal förankring och kunde gott definieras som slöjd. Med tiden kom lyktan att bli en omhuldad karaktärsprodukt av stor betydelse för sortimentet i sin helhet.

Genom avtal med slöjdaren hade Uppsala läns hemslöjdsförening ensamrätt att sälja Uppsalalyktan, vilket senare övertogs av den ideella föreningen Hemslöjdsföreningen i Uppsala län som bildades 1988.

Uppsalalyktan efterfrågas alltjämt och saluförs idag av flera återförsäljare, bland annat Upplandsmuseet. Det visar sig allt

Atle Valsås, här i sin verkstad i färd med lykttillverkning, lärde sig konsten av Ulf Andersson i mitten på 1980-talet och tog över produktionen till återförsäljarna, bland annat Hemslöjden och Upplandsmuseet. Foto Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

tydligare att lyktan uppfattas som en signifikativ symbol för Uppsala och inte minst Uppsalabor i förskingringen vill hänga upp den i fönstret när julen nalkas.

Länshemslöjdskonsulent Linnéa Rothquist Ericsson har i sin tjänsteutövning under fyra decennier varit länken mellan de producerande slöjdarna och återför-

säljarna. När hon ser tillbaka på sin långa verksamhetsperiod i länet står det klart att Uppsalalyktan varit en av de allra största slöjdprodukterna som tillverkats i åtskilliga tusen exemplar och därmed vunnit en anmärkningsvärd spridning, något som varje år med all tydlighet gör sig påmint i decembermörkret.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Intervju med Ulf Andersson den 9 december 2003.

Uppgifter lämnade av länshemslöjds-konsulent Linnéa Rothquist Ericsson, Upplandsmuseet.

Uppsala läns hemslöjdsförenings arkiv. Upplandsmuseet.

Tryckta källor

Celander, Hilding, *Stjärngossarna deras visor och julspel*. 1950. Nordiska museet.

Kring Svarta bäcken och Eddaspången vid sekelskiftet. Carl Liljefors och hans värld. Upplandsmuseet/Upplands fornminnesförening och hembygdsförbunds Småskriftserie nr 7. 1987.

Liby, Håkan, 2001: *Uppland rustar till fest*. Uppsala.

Liby, Håkan, 1990: Hemslojd i rörelse. 75 år i Uppsala län. *Årsboken Uppland* 1990.

Håkan Liby är landsantikvarie och chef för Upplandsmuseet.